

ŞAMANİZM VE ESKİ TÜRK DİNİ

SHAMANİSM AND OLD TURKISH RELİGİON

Sadettin GÖMEÇ*

ÖZET

Çağlar içerisindeki, büyük Türk milletinin tarihine şöyle bir baktığımızda belki de dünyada en fazla din değiştiren milletlerden biri olduğu görülür. Buna rağmen girmiş oldukları dinlerin de en ateşli savunucuları yine Türkler olmuştur. Hatta zaman zaman kendi kardeş

ıldıkları nokta, eski Türk dini Şamanizm miydi? değil miydi? olmuştur. İşte biz bu incelememizde, tarihi belgelerden de yola çıkarak, Şamanizm nedir? Kök Tengri Dini ne demektir? İlkeleri nelerdir? konusu üzerinde durarak, okuyucuyu aydınlatmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler; Türk, Din, Şamanizm, Kök Tengri.

ABSTARCT

Glancing through the history of the Great Turkish Nation, It was observed that Turkish Nation was one of the nations which had many conversions in the world. But the Turks became the worst ordent defenders of the religions they admitted.Owing to this reason, they fought their comrades far their religious feelings at times.However religion we admitted, It wasn't possible to erode the effects of the old Turkish religion upon our social life.The scientists, willingly or unwillingly, focus on this phenomena and produced results themselwes. In ali analysis up to date, the most importent Question was, " was Şamanizm the old Turkish religion or not?". In our preseni analysis, We tried to shed some light on Şamanizm and Its principles depending on the historical documents.

Key Words; Türk, Religion, Şamanizm, Kök Tengri.

Din; yol, inanç sistemi, bir inancın uyulması gereken kaidelerinin tamamıdır. Bu mefhum etnik toplulukların ve milletlerin eski çağlarda tabiatüstü güçlere duydukları hayranlıklarla başlar. Eski Türk dininin de esaslarını kavrayabilmek için Türk töresi, ve geleneklerinin araştırılmasıyla beraber, rahmetli A.İnan'ın da dediği gibi, tarihin derinliklerine kadar inmek gerekir.

Bugün Samanlık olarak bilinen, fakat bizim din adamlarından dolayı Kamlık diyebileceğimiz, eski Türk dini veya Kök Tengri Dini ile Saha (Yakut) ya

da Altay Türk inancının bir olduğunu söylemek mümkün değildir. Çok eski zamanlardan itibaren bir devlet geleneğine sahip olan Türklerin dini itikatları, bugünkü Altay ve Saha dini inançlarından daha gelişmiş düzeydeydi.

Bizde eski Türk dini üzerine ilk ciddi çalışmaları bilindiği gibi Ziya Gökalp yapmıştır. Ona göre eski Türk dinine "Toyonizm" veya "Nom" denilmelidir. Nom kelimesinin de Tarih-i Cihangüşa'da "Türk dininden olanlara Nomiyan" denilmesine bağlanmaktadır. Yine Cihangüşa'nın bildirdiğine göre, hakan huzurunda Nomilerle Kamlar imtihan olmuşlar ve Nomiler Kamları mağlup etmişlerdir. Cüveyni Nomilerin "Nom" adlı bir de kitaplarından bahsetmektedir¹. Bize göre Tarih-i Cihangüşa'da bahsedilen Maniheizm olsa gerek. Çin kaynaklarının bilgilerine göre, Kök Tengri Dini birtakım dini

(Doç. Dr.) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü(Genel Türk Tarihi Ana Bilimdalı) Öğretim Üyesi

¹ Z.Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, Haz. K.Y.Kopraman-İ.Aka, Ankara 1976, s.40-41.

törenlerin muayyen bir düzen içerisinde ifa edildiği bir sistemdir. Hunlardan sonra Türk Devletinin başına geçen Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar devam ettirilmiş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Kök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Onlar kurbandan sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana getirirlerdi.

Kök Türklerin keçeden ve deriden tözler yaptıkları ve bunları iç yağıyla yağladıktan sonra sırtlara astıkları, yılın dört mevsiminde de kurban kestikleri yine Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Merkezleri kutlu Ötüken olan Kök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, Kutlu Atalar Mezarlığında kurban keserlerdi

Tabgaç Türk sülalesi, 4. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e hakim olduktan sonra, kendini Çinlilerden ayırabilecek bir dine ihtiyaç duydu. İç Asya'da ve Hindistan'da tamamen hür hareket edebilen Budistleri, bu Tabgaç hükümdarları himaye ettiler. Kağan kendisini Buda'nın müridi kabul ettiği için, Tabgaç hanedanının da milli dini oldu. Belki Tabgaçlar, Budizmin milli yapılarını zayıflatması sebebiyle Çinlileştirildi, ama Tabgaçlar budist sanatta yeni bir devir olan Wei San'atının geliştiricisi oldular. Daha sonra Kök Türklerin meşhur hükümdarı Taspar (Tapar) Kağan da (572-581), Budizmi kabul ederek, Türklerin arasına budistliği yeniden sokmuştu. Kuzey Chou Devletinde, İmparator Wu-ti tarafından yasaklanan Budizmin ünlü misyoneri Hintli Jinegupta, müritleriyle beraber Kök Türklerle sığınmış ve burada on yıl kalmıştı.. Bu sırada Budizmin bazı ilkeleri öğrenilmekle beraber; birçok dini kitap ve metinler Kök Türkçeye çevrilmiş, budist tapınakları ve manastırları kurulmuştu². Taspar Kağan tahta çıktığında Kök Türk Kağanlığı en kudretli çağında bulunuyordu. Emrindeki ordunun sayısı yüzbinleri geçiyor ve bu kuvvetle Çin'e korku salıyordu. Çin elçileri çeşitli vesilelerle Türk başkentine geldikleri zaman onlara "oğullarım" diye hitap ediyordu. Bilge Kağan da (716-734) Taspar Kağan gibi bir hataya düşmüştü. O da, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri için Budizmi kabul etmek ve şehirlerde yaşamak istiyordu. Ancak onun bu düşüncesine dahî devlet adamı Tunyukuk karşı çıkmış, böyle bir durumun Türklerin milli karakterine uymadığını söyleyerek, Bilge'yi bu işten vazgeçirmişti. Fakat Budizm, ki Uygur Türkleri Buda'ya "Burkan" diyorlardı, Uygurların yükseliş dönemine kadar ve hatta Uygur

Kağanlığı yıkılıp, dağıldıktan sonra bile varlığını devam ettirdi.

Türk Devletinin başına Kök Türk Aşına sülalesinden sonra, Uygur Yağlakar ailesi geçene kadar Kök Tengri dini Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Bu durum, Böğü Kağan (759-779) zamanına değin sürdü. Yazılı kayıtları ve önemli ilkeleri olan dinler Türklerin bu milli dinine tesir edemediler. Ancak Böğü Kağan devrine gelindiğinde ise işler değişti. An Lu-shan'ın isyanı (755) Çin'de bütün dengeleri değiştirdiği sırada Uygurlar, Çinlilerin yardımına koşmuşlardı. Çin'e giden askerler burada uzun müddet kaldılar. Çünkü An Lu-shan'dan sonra da Çin imparatorluğunda isyanlar durmamıştı. Bu yüzden Çin'de bulunan Böğü'nün Lo-yang seferi bilhassa Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olmuştu. Bu sefer sırasında o, resmen Mani itikadını kabul etti. Uygurların *Moçak* dedikleri dört mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirdiler. Bundan sonra Karabalgasun şehrine bir mani mabedi yapıldı³. Mani inancının Türk hayatında yararları olduğu gibi zararları da oldu. Özellikle Türklerin savaşçılık ruhunu köreltt

Bununla beraber bütün Türklerin Maniheizmi kabul ettiğini de söyleyemeyiz. Bu inanç ancak yönetici sınıf arasında yayılmış olmalıdır. Çünkü Uygur dönemi yazıtlarından olan Karabalgasun Kitabesinde bu itikadın Türkler arasında yeterince yerleşmediğini gösteren işaretler mevcuttur. Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Böğü Kağan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Türkler hem bu dinden, hem de Böğü Kagan'dan çekinmişlerdir. Bu inancın bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kağana da kimse karşı çıkamıyordu. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır. Hatta Mani mezhebinin büyük rahipleri yerlerinden birkaç sene kıymılamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri farsça, altı tanesi süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Mani itikadı

² S.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25.

³ R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.130; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.349-350; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988, s. 106.

bir tüccar ve şehirli dinedi. Mani inancının savaşçı
ruhları yumuşatt

Bugün Asya Bozkırlarındaki dini inançların Samanlığa bağlanması adet haline gelmiş gibidir. 19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında araştırma yapan V.V.Radloff, V.Verbitsky, A.Anohin gibi Rusların tesbitleri sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Samanlık varmış gibi bir düşünce hasıl olmuştur.

Bugün eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükseği, insan oğullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay-Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığıyla yeryüzünü yaratmış, kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona Erlik adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyütür, her dalında bir cins insan türetmiştir. Kamlık inancına göre kainat üst-üste katlardan müteşekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan dolayı Kam san'atını icra ederken, bir kattan diğerine geçmek için büyük bir güç sarfetmek zorundadır. Yukarıda onyeddi kat vardır ve ışık alemini teşkil eder. Aşağıda yedi veya dokuz kat bulunur. Bu da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar da bu iki alem arasında, yani yeryüzünde yaşarlar. Koruyucu ve iyi ruhlar bu ışık diyarında bulurlarken, kötülüğün kaynakları da yerin altındadır. Göğün en üst katında ise, altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay-Ülgen oturmaktadır¹⁰. Kırgız ve Kazak lehçelerinde "Ülgen" *büyük* ve *ulu* anlamlarını ifade eder. Ülgen iyilik eden bir varlıktır. Onun huzuruna giden yolda yedi engel bulunur. Onun yanma giden yol ancak erkek kamlara açıktır. Bununla beraber erkek kam beşinci engele kadar, yani Temir Kazık yıldızına gidebilir ve oradan geri döner. Bir inanişaya göre, Saha Türklerinin tarihinde yalnız bir Oyun dokuzuncu kata ulaşmış ve bugüne kadar da geri dönmemiştir"

İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Et yemek ihtiyacı ortaya çıktıktan sonra ateş gerek oldu. Ülgen gökten biri ak, biri kara iki taş indirdi. Kuru otları bu taşları birbirine sürterek yaktı. Bundan dolayı ateş kutlu olup, Altaylılar ve Sahalar çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu saydılar. Altay Türklerinde son zamanlara kadar gelin

¹⁰ İnan, a.g.e., s.72; Radloff, a.g.e., s.214-216; Kafesoğlu, a.g.e., s.22-23. Altay Türklerinden olan Lebedlere göre Ülgen'in 4 oğlu vardır.

¹ F.Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Çev. S.Gömeç, AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 16/26, Ankara 1994, s.238.

ve güvey ilk ateşlerini çakmak taşıyla yakmışlardır. Saha oyunları da tören için gerekli olan ateşi çakmak taşıyla alevlerler. Kibritle yakılan ateşe Rus ateşi deyip, ayinlerde bunu kullanmazlar. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş nasıl olursa olsun kutludur. Altay Türkleri, herşeye küfür etseler de, ateşe hakaret etmezler. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Asya Türklerinin çoğu ateşe bakarak fal açarlar. Manas Destanı'nda anlatıldığına göre, Manas'ın babası Çakıp Han ateşe bakarak, gelinlerinin mukadderatını söylemiştir. Türklerin itikadına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. 6. yüzyılda Kök Türklere gelen Bizans elçilerinin, kötü düşüncelerden arındırılmaları için ateşten atlatıldıkları Bizans kaynaklarında kayıtlıdır. Moğol larda da bu adet görülür. Hatta müslüman Türklerde de bu gelenek halâ yaşamaktadır. Başkurt ve Kazak Türkleri bir yağlı paçavrayı tutuşturup, hastanın etrafında "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" denir. Bu kelime Türkiye Türkçesine "alazlama" şeklinde geçmiştir. Manası *ateşte temizleme* demektir. Bu sebeple eski Türk inancında ateş kültü ile ocak kültü birbirinden ayrılmaz¹²

Dünyanın ve insanın yaratılışıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi Şaman olduğu söylenen Türklerin kendi düşünceleri değildir. Bunlar çeşitli dinlerden gelen tesirler neticesinde karışarak ortaya çıkmıştır. Halbuki dünyanın yaratılışı Orkun kitabelerinde çok açık bir şekilde izah edilmektedir: **Üze kök tengri asra yağız yer kılundukta ikin ara kişi oğlu kılınmış**¹³. Rivayetlerde geçen özel isimlerin birkaç tanesi müstesna yabancı menşelidirler. Araştırmacıların belirttiğine göre bu hikayeler Hint, İran, Yunan, Yahudi efsaneleriyle, belki de Kök Tengri dininin iç içe girmesiyle, Moğol devrinde ortaya çıkan birtakım hikayelerden doğmuştur. Bunların arasından Altay ve Saha Türklerinin gerçek inançlarını ayıklamak çok zordur.

Bugünkü Altay ve Saha Türklerinin inancında "Tufan Efsanesi'nin çeşitli varyantları mevcuttur. Altay Türklerine ait tufan efsanesini ilk defa rahip Verbitskiy tesbit etmiştir. Bu rivayetlere göre Tufan'dan önce yeryüzünün hakimi Tengiz Han idi. Bu zamanda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna tufan olacağını, insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi yapmasını söyledi. Nama'nın üç tane oğlu bulunuyordu. Oğullarına gemiyi inşa etmelerini söyledi ve Ülgen'in öğrettiği

¹² İnan, a.g.e., s.66-68.

¹³ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-2. satır; **Bilge Kağan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3.

biçimde bir gemi yapıldı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Gök yüzünü sis kaplayıp yerin altından sular fıskırmaya başladı. Gökyüzünden de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçalan görünmeye başladı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksacağı gönderdi, fakat bunlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini yolladı ve güvercin gagasında bir dal ile geri döndü. Nama daha önce gönderdiklerini görüp görmediğini güvercine sordu. Güvercin üçünün de bir leşe konup gagaladığını söyledi. Nama onlara kıyamete kadar leş ile beslensinler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, "Yayık Han" adıyla ilahlar araşma girdi. Bir başka Altay rivayetine göre, yer yaratılmadan önce su vardı. Ülgen birgün suya bakarken, üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın insan vücuduna benzeyen bir yapısı vardı ve buna "iş olsun" dedi. Toprak da derhal insan oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi. Erlik bir müdet geçtikten sonra, Ülgen'den daha büyük ve kudretli olmak istedi. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. İnsanlar da ağaç dalındaki meyveler gibi bitti. Buradan eski Türk inancında mevcut maddelere şekil vermenin olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Fakat yoktan var etme ise, her halde Samî dinlerden girmiş olmalıdır.

G. Potan in tarafından tesbit edilen bir Tuva hikayesinde yer bir kurbağanın üzerindedir. Kurbağa kımıldarsa tufan olur. Eski zamanda bu kurbağa bir kere kımıldamış ve denizler dalgalanarak ulu tufan olmuştur. Bu felaketi evvelden sezen bir ihtiyar demir çivili sal yapmış ve bununla insan nesli ile hayvanları kurtarmıştır. Yine Anohin tarafından kaydedilen bir rivayette, tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermiştir. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fıskırmıştır.

Yayık Han'ın gemisinin son durağı Altay Türklerine göre, Altay Dağlarının birisidir. Fakat her Türk boyu kendi dağlarını göstermektedirler. Bu tufan efsanesi de Türklere daha sonra Sami dinlerinden girmiştir.

Altay Türkleri, birgün dünyanın sonunun geleceğine inanırlar. Bu gelecek son güne, yani kıyamete "kalgancı çak" derler. Türkiye Türkçesinde karşılığı *kalacak olan çağ* demektir. Kıyamet inancına göre, birgün insanlar çok azacak, günahattan korkmayacaklar ve kötülükler alıp başını gidecek. İyilik ilahı Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaşacak ve Erlik yeryüzüne yaklaşacak. Dünyada iyi güçler ile kötü güçler savaşa tutuşacaklar. Milyonlarca insan ölecek. Nihayet bir

Ülgen kalacak ve o "ölüler kalkın" diye bağıınca, bütün cesetler yeniden dirilecek.

Teleüt Türklerine göre; "kalgancı çak" geldiğinde gök demir, yer sarı bakır olur. Hükümdarlar birbirleriyle savaşır, halklar kötülük düşünmeye başlar. Sert taşlar ufalır, katı ağaçlar kırılır. İnsanların boyu bir dirsek kadar kısalır. Oğul babayı, baba oğulu tanımaz. Telengütlerde de buna benzer rivayetler anlatılır. Bu zaman geldiğinde töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır. Toplumun düzeni bozulur¹⁴.

Şamanizm hususunda bugüne kadar en ciddi çalışmayı M.Eliade yapmıştır. O, Orta ve Kuzey Asya topluluklarında dini hayatın Kam etrafında yoğunlaştığını söyler. Ancak Kam bütün dini faaliyetlerde rol oynamaz. Her sihirbaz Kam olmadığı gibi, her şifa verici de Kam değildir. O, Samanlığa kısaca "vecd ve istiğrak (extase) tekniği" demektedir. Bununla beraber dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli vecd hallerinin hepsi de Şamanizme girmemektedir. Eliade'ye göre Kam herşeyden önce kendi özel yöntemleri sayesinde ulaştığı extase hali içinden ruhunu göklere yükselten veya yeraltına indiren bir kişidir. Bu esnada başka ruhları hükmü altına alarak, tabiat güçleri ve şeytanlarla bağlantı kurmaya muvaffak olur. Kam ateş üzerinde hakimiyet kuran, hastalanan ruhlara şifa veren, ölümlerin arzularını yerine getiren, dertlilerin şikayetlerini dinleyen, yer altındaki tanrıların yanma giderek aracılık yapabilen bir kişidir. Bu özellikleriyle de çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırır¹⁵.

Eski Türklerin de birtakım kutsal saydığı nesnelere bulunmaktadır. Bunlar "Kutlu Atalar Mezarlığı" olduğu gibi¹⁶, zaman zaman büyük bir dağ veya ırmak da olabiliyordu. Hunlar, Çin ile yaptıkları anlaşmaları Hun-dağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek teyit ederlerdi. Asya'nın başka kavimleri de bu Türk adetlerini almışlardır. Altaylı Şor ve Beltirler de kurbanlarını Kök Tengri'ye yüksek dağ tepelerinde sunarlardı. Fakat bunların hiçbiri Şaman özelliklerini yansıtmaya yetmemektedir. Mesela, Kök Türkler yılın 5. ayın ikinci yarısında Tanrıya Kutlu Atalar Mezarlığında kurban takdim ediyorlardı. Cüveynî tarafından

¹⁴ İnan, a.g.e., s.22-25.

¹⁵ Radloff, a.g.e., s.233.

¹⁶ Şine-Usu Yazıtına göre 748 yılında, Uygurlar Atalar Mezarlığında yaptıkları bir kurultay ile Türk devletinin başına geçmişlerdir. Bakınız, Gömeç, a.g.t., s.119.

bildirilen bir Uygur efsanesine göre, Uygurların saadet ve bolluk sağlayan kutlu dağları vardı. Bu dağa Kut-tag denirdi. Bu dağ Çinliler tarafından parçalanıp götürüldükten sonra, Uygurlar felakete uğramışlardır. Bugünkü Moğolistan'da Karabalgasun harabelerine yakın Erdene-Ula hakkında da aynı hikayeler anlatılır. Bunlar, bereketli eski Türk yurtlarının Çinliler tarafından işgal edildiği çağların izlerini taşır. Eski Türkler dağların Tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması, uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuştur¹⁷. Mesela eski Türklerin en kutsal dağı Ötüken'in "ıduk-başı" idi. Bugünkü Altay Türklerinin hepsince de Altay en kutlu dağdır.

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü de vardır. Altaylı Türkler ve müslüman Türklerden Mişerler arasında güneşle yemin etme adeti bulunur. Altaylılara göre güneş ana, ay da atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Bazı Saha masallarında büyük kahramanlar güneş ve aym himayesi altındadır. Onların inancına göre zaman zaman güneş ve ay kötü ruhlarla mücadeleye girişirler. Eğer yenik düşerlerse güneş ve ay tutulması gerçekleşir. Güneş ve ay tutulması olduğunda Altay Türkleri bağırıp, çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına inanılır.

Sahalara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de üstün özellikleri olan ilahlardır. Oyunun cübbesinde güneşin sembolü olarak demirden ve gümüşten yapılan halkalar vardır.

Yıldızlardan da Çolpan kutludur. Bugün şamanist olduğu söylenen Türklerin yıldırım ve şimşek hakkında da ilginç düşünceleri mevcuttur. Bunlara göre yıldırım ve şimşegın hareketleri Ülgen tarafından kontrol edilmektedir. Yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp, saklanırsa, o yere kötü ruhlar giremez. Tuva Türkleri yıldırım ve şimşek çaktığında saçları saçarlar. Çin kaynaklarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım düşmesinden hoşlanırlardı. Gök gürledikçe bağırıp, çağırırlar ve göğe ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp, bir koyun keserek oraya gömerlerdi¹⁸. Ölüm halinde yas törenleri düzenlenir, bu sırada acılarını dile getirmek için bağrışarak yüzlerini, gözlerini çizirlerdi¹⁹. Bundan sonra ölü için yemek

verme adeti vardı ki, bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. Bütün Türk topluluklarında ölünün hatırasına düzenlenen yok olmaktan gelen "yog" merasimleri tertip edilirdi. Ölen hükümdarlar veya kahramanlar için kabirlerinin başına hayatta iken savaşmış öldürdükleri kişilerin sayısı kadar balballar dikerlerdi. Bu saydıklarımızın hepsi Türklerin semavi dinlere girmeden önceki adetlerinin umumi bir görüntüsüdür. Hatta bunların bazıları Hak dinlere girdikten sonra da, Türklerin dini hayatlarında süregelmişlerdir.

Samanlıkta ruhun uçuşu (göklere yükselme veya yeraltına inmesi) ile extase aynı anda meydana gelir. Şaman gerek gökte Bay-Ülgen ile gerek karanlıklar dünyasında Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşur. Hastanın vücudundan çıkmış olan ruhunu bulur ve geri getirir, yani hastalığı iyi eder. Samanların elbiselerinde her şeklin bir manası olan semboller vardır. O külahlar giyer, maskeler takar. Üzerinde özel tasvirleri bulunan davulunu veya defini çalar²⁰. Kendinden geçinceye kadar çeşitli şekillerde zıplar, sıçrar, acıip sesler çıkarır. Bazan da bayılır. Kırgız ve Kazak baksıları Altay ve Saha kamları gibi özel cübbe ve elbise giymezler. Bunları diğer insanlardan ayıran hususiyetleri, perçem ve külahlarına taktıkları kuş tüyleridir. Bazı baksılar bunlara da önem vermezler. Sıradan insanlar gibi gezerler. Kazak baksıları Altaylı meslektaşlarından farklı olarak kopuz kullanırlar. Kırgızlar kadın baksılara "bübü" derler ki, Bibi'den bozmadır. Kamın cübbesine Altay Türkleri "manyak", Saha Türkleri de "kumu" veya "oyun tangasa" (oyun giyimi) adını verirler.

Ayin yapmak için gerekli olan nesnelere en önemlisi davuldur. Altaylılar ve Sahalar bu davullarına "tüngür" derler. Davul Türkler tarafından tarihin en eski devirlerinden beri kullanılmaktadır. Buna ait Çin kaynaklarında da kayıtlar mevcuttur. Eski Yenisey Kırgızları ve Oğuzlar tarihçi Gerdizî'nin malumatına göre kopuz kullanmışlardır. Bu özelliğiyle de kopuz Türklerin milli çalgısı olmuştur. Yani bugünkü bağlamanın veya sazın atası kopuzdur. Bilindiği gibi Dede Korkut her hikayesinde kopuzuyla ortaya çıkmaktadır. Ad verirken, dua (alkış) ederken hep

Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında 714 yılında, Beş-Balık seferi sırasında ölen amcalarının oğlu Tonga Tigin'in yoğundan (mateminden) bahis vardır. Bakınız, S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", **Türk Kültürü**, 33/390, s.63-64. ²⁰ İnan, a.g.e., s.90-96; Radloff, a.g.e., s.234-236; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.29.

¹⁷ İnan, a.g.e., s.49-50.

¹⁸ İnan, a.g.e., s.29-30.

¹⁹ **İbn Fazlan...**, s.63. Mesela Orkun yazıtlarında yog adetiyle alakalı olan ibarelere rastlamaktayız. Köl

kopuzunu kullanır. Saha oyunları ise davul bulamadıkları zaman at kuyruğundan yararlanırlar.

Her kamın davulu ölümünden sonra bir ormana götürülerek, parçalanıp, bir ağacın dalına asılır. Kamın ölüsü de bu ağacın dibine gömülür. Kamlar mümkün olduğu kadar obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürülerinin yaklaşamayacağı bir yere demedi lirler. Eski inanışlara göre, her kamın evinde iki davul bulunur. Bunlardan biri ayinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır. Bazı istisnai durumlarda kamlar davul yerine yölgö (küçük yay) bulundurlar. Fakat yölgö ile tam bir tören gerçekleştirilemez. Altay Türkleri davul tokmağına "orbu", Sahalar ise "bula-ayah" derler. Bu tokmak kayın ağacından veya sığun (geyik) boynuzundan yapılır.

Davul tören sırasında kamın ruhu dünyayı dolaşırken taşıt görevini ifa eder. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göklere çıkarken kuş vazifesindedir. Doğu Türkistan'ın müslüman bakışları, davul yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Ayin yaparken def kamın arkadaşı tarafından çalınır, dombaki ise bakış kendisi çalar. Bazı bakışlar ravab (rübap) denilen üç telli bir saz ile tören icra ederler²¹.

Eski Türk dininde ayin ve törenlerin iki kısma ayrıldığı söylenmektedir: 1-Muayyen zamanlarda yapılan ayin ve törenler. 2-Sırf tesadüf olaylar dolayısıyla yapılan özel törenler. Belirli vakitlerdeki törenler ilkbahar, yaz ve güzün yapılır ki, bunların geçmişi çok eskilere dayanır. Eski Türk sülaleleri bunları dini bayramlar olarak kutluyorlardı.

Bahar bayramı müslüman Kazak, Kırgız ve Başkurtlarda "kıımız murunduk" adıyla günümüzde bile mayıs ayında yapılmaktadır. Başkurt kadınları ilkbaharı erkekleri karıştırmadan, "karga toy" diye kutlarlar. Bu törende kargalara darı, süt konur. Törene küçük erkek çocukları dahi katılamaz.

Türklerin eski inanç sistemine göre aşağı-yukan kurbanız ayin yapılmaz. Kurban mefhumunun da eski Türkçede tam karşılığı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüz Türk boylarında *tayılga* ve *hayılga* kelimeleri varsa da, mogolcadan geçtiği düşünülmektedir. Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen *kereh* sözü vardır. Oyunun iştirakiyle ruhlara sunulan kurbanı denilir. Kurban edilen atın, sıriklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeyi görmek mümkündür.

Öldü yerine *kergek boldı* veya *uçmağa bardı* deyimleri söz konusudur. Sahaların kereh kelimesi de bundan başka birşey değildir. Bu kelimeye yine kurban manasında mogolca ve buryatçada da tesadüf edilmektedir.

Kanlı kurbanlardan başka bir de kansız kurbanlar vardır. Saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kıımız serpmeye gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başı-boş salıverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler "ıduk" demişlerdir. Bunun kelime karşılığı "salıverilmiş", "gönderilmiş" demektir. Terim olarak "tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanmış hayvan" anlamını taşır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz. Kansız kurbanlardan olan saçı ise bütün Türk boylarında müşterektir. Bu Türkçe kelime mogolcaya "saçu" şeklinde girmiştir. Saçıya dini terim olarak saçılga veyahut çaçılga da denir. Saçı her boyun kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve kutlu saydığı nimetlerden biri olur. Konar-göçer Türklerde bu süt, kıımız, yağ; çiftçi Türklerde de buğday, darı, şarap; tüccarlarda ise para olabilir. Bu saçı adetini dünyanın başka kavimlerinde de görebiliriz. Birisi hakkında hayırlı haber verilirken "darısı başımıza" temmennisisi de bu eski töreden gelmektedir. Kök Tengri dininin geleneklerini yaşatan bugünkü bazı Türk boylarıyla, müslüman Türklerde evlenme hadisesi sırasında da saçı saçılmaktadır. Burada saçının amacı, yabancı bir soydan gelen gelinin, kocasının ailesi tarafından kabul edilmesi için yapılan gelenektir. Gelinler için birçok şeyler tabu sayılır. Kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemek, kayınpederi ve kayımlarıyla konuşmak ayıp karşılanmakta idi. Bu geleneğin son yıllara kadar yaşadığını bizzat ben annemden dinledim.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban attır. Attan sonra koyun gelir. Gerek bugün Kök Tengri dinini devam ettiren Türklerde, gerekse müslüman olmuşlarda kurban için en makbul hayvan erkek olanlardır. Dede Korkut hikayelerinin kahramanları Oğuz Türkleri kurban olarak "attan aygır, deveden buğra, koyundan koç" kesmişlerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motiflere rastlanılır.

Kurban kesilen hayvanların kemikleri kırılmaz. Köpeklere verilmez. Ateşe atılır veya yere gömülür. Bazı özel törenlerden soma kurban kemikleri toplanarak, bir kaba konulup, kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası ise bir sırik üzerine konulur.

Altay Türkleri ve Sahalar kurban olarak kestikleri âtin derisini bir sırığa geçirip, tıpkı at şekline sokarlar. Buna Altay Türkleri *haydara*, Saha Türkleri *tabık* derler

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan korunmak için yapıldı. Bu bayrama *abası ısığa* (kötü ruhlara saç) adı verilirdi. Bu isme rağmen törenin ilk gününde aydınlık ruhlardan Ulu Toyon, ikinci günde kötü ruhların lideri Arsan Dulay namına ayin gerçekleşirdi²².

Kamların diğer insanlar üzerinde tesirler bırakan bu hareketlerinde başarılı olmasının bazı şartları bulunmaktadır. Bu şartlar, kam olma konusunda kendini gösterir. Buna göre kam olmak için ya bir kam ailesinden gelinmeli veya doğrudan doğruya kendi yeteneklerine göre halk tarafından seçilmelidir. Kamlık sanatı öğrenilmekle elde edilemez. Kamlar bağlı oldukları toplulukların gelenek ve göreneklerini iyi bilmelidir ki, ona göre tedavilerde bulunabilsinler. Bunun için genç kamin mutlaka yaşlı ve tecrübeli bir kam tarafından yetiştirilmesi lazımdır²³. Sahalarda oyun namzedi mesleğe girmeye hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya tepeye çıkar. Namzedin üzerine kumu giydirebilirler, eline at kılırları bağlanmış bir asa tuttururlar. Adayın sağ tarafında dokuz delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar oyun yer alır. Yaşlı oyun mesleğe sadakat yemini olan duayı okur ve aday da bunu tekrarlar. Kamlar seleflerinin okudukları duaları ezberlemek zorunda değildir. Çünkü kamların ayin ve vecd halindeyken söylediklerini tesbit etmek de çok

sahiptirler. Bunları

kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Onları okşayarak, koklardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar", diyor. Ebu'l-gazi'nin kugurçak dediği nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Ongon kelimesini Çağataylılar, mogolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamında kullandılar. Reşideddin vasıtasıyla bu kelime Osmanlı Türkçesine de geçti. Ongon kelimesini Moğollar, Türkçedeki iduk yerine de söylerler. Moğollar töz ile iduku ayırmazlar.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültürünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları tedavi ederken birçok kugurçakdan (kukla) faydalanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları korçaklara (kukla) nakledip, uzaklara götürürler.

Özellikle Türklerde ve Mogollarda ongon olarak kuşlar tercih edilmiştir. Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganda bulunur. İlkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Reşideddin'in naklettiği Oguz-name'ye göre İrkıl-Hoca Oğuz boylarından herbirine bir kuşu ongon olarak seçmiştir. Orta Asya Türklerince meşhur olan Çingiz-name'de de, Çingiz Han, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga ve uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti²⁸

Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsun bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak veya köyün bir üyesi olarak halk içinde yaşarlar. Onların diğer insanlardan üstünlüğü ancak ayın sırasındadır. Ekstaz hali geçtikten sonra diğer ölümlülerden hiçbir farkları kalmaz.

Eski Türk dininin izlerini taşıyan bir de efsun olayı vardır ki, Türkçede buna *arvaç* veya *arbag* denir. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar. Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, ısırın haşaratı kendi yanına kadar çekebilirlermiş. Bazı haşaratlar ve yılanlar bu arbagçının yanına

²⁸ t gelerek,

İnan, a.g.e., s.42-47.

ölürler. Bu efsuncular bakışı, kam ya da oyun değildirler: Ocaklı olan her adam efsun öğrenmişse okuyabilir. Arbagçılar, efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da unutmazlar²⁹.

Eski Türk dininin geleneklerinden birisi de falcılıktır. Fal eski Türkçede *ırk* kelimesiyle ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi "falcılık, kahinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak" diye açıklamaktadır³. Türkiye'nin birçok yerinde "ırk bakmak" deyiimi de, fala bakmak demektir. Oğuz destanında geçen İrkıl Hoca'nın adı da bu "ırk"tan geliyor olmalıdır. Sahaların ilk oyununun ismi Argıl'dır ki, bu kelimeyle alakalıdır. Bu şahısların da gelecekte haber verdikleri şüphesizdir. Altaylıların inancında kamdan sonra "ırımcılar" gelir. Bunların saraları tuttuğunda gelecekte haber verirlermiş. Kamlar arasında fal anlamına kullanılan başka bir kelime de *tölgedir*. Ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas'ın arkadaşı Kara-Tölek adlı bir tölgeçidir. Bugünkü Asya Türkleri ve müslüman Türkler de dahil olmak üzere en meşhur fal bakma usulü kürek kemiğiyledir. Etnografya araştırmaları bu tür fala bakmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu göstermektedir. Kürek kemiği falı Moğol saraylarında çok önemliydi. Rubruk'un verdiği malumata göre, Mengü Han bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı açtırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra bunun üzerinde meydana gelen çizgilere bakılarak yorum yapılırdı. Mesela Mengü Kağan, kemiğin üzerindeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise çıkmazdı³¹. Konar-göçer Türkler aşık kemiğiyle de fal açarlar

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına *yada* denilen sihirli bir taş armağan etmesidir. Bu taş ile istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkartılır. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve Türk komutanlarının elinde bulunmuştur. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre günümüzde de bu taş büyük kamların ve yadacıların elindedir. Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde adlandırılır (sata, cada, cay vs.). İslam kaynaklarında Türklerin bu sihirli taşma "yağmur taşı" ve "cada taşı" denilmektedir. Saha Türklerine göre bu taş at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli yada (sata) taşı kurdun karnından çıkarılındır. Onların itikadına göre bu taş canlıdır. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağı çok

²⁹ İnan, a.g.e., s. 145-146.

³⁰ **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, s.218.

³¹ inan, a.g.e., s. 151-152.

açık bellidir. Kadın veya bir yabancıya eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini yitirir. Canlı yada taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk bir rüzgar eser, yağmur veya kar yağar¹². Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır.

Görülüyor ki, bugünkü Türk inancı bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına ait değildir. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, İzlanda ve Kuzey Amerika'da ve Afrika'nın birçok yerinde görülür.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişikliklere uğratarak bazan zenginleştirip, bazan da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştırmacılar her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu söylemektedirler. Ve yine araştırmacılar Samanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikatları olmadığını da iddia etmişlerdir. Buna göre Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yatmaktadır. Kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı bilinmektedir. Kamların sar'a nöbetine maruz kalmaları buna bağlanmaktadır. Ancak bunlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla bu duruma gelmektedirler. Çünkü kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Hatta toplum içinde en akıllı kişilerdir de diyebiliriz. Bütün bu olumsuz şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı, ruhlara temasa geçerek rahatlatırlar. Ayın sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar. Onlar şifahi destan edebiyatının da koruyucularıdır. Buryatlarda olduğu gibi, Saha oyununun söz hazinesi 12 bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı 4 bini geçmez. Kazak ve Kırgızlarda baksılar şarkıcı, şair, müzisyen, kahin, hekim ve halk menkıbelerinin yaşatıcılarıdır⁰³.

Daha öncede belirttiğimiz gibi Samanlığın izlerine güney yarım küre ülkelerinde de rastlanmış ve bundan dolayı menşeyi sıcak bölgelerde arayanlar da olmuştur. Bunların başında M.Eliade gelmektedir.

Mesela, bazı Orta Asya Topluluklarında Ak-Kam, Kara-Kam ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmektedir. Altaylılar Ak-Kam, Kara-kam; Sahalar Ayı-Oyun (iyi oyun), Abası-Oyun (şeytani oyun) şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak-Kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara-Kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine ayin ve tören icra ederler. Ayin yaptırmak için halk daha çok kara-kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi de aydınlık dünyanın ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Saha Türklerinin bereket ve doğum tanrıçası Ayzıt'ın durumu, dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay-Ülgen'in hali toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir. Örneğin, kamın aynasının da güney kökenli olduğu, davulunun Budizm yoluyla Hindistan'dan geldiği iddia edilmektedir³⁴. Şimdi toparlayacak olursak:

Kamlık bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmez. Ancak bugün Şamanizm olarak bilinen itikad ve gelenekler Sibirya kavimlerinin sosyal bünyelerine o derece tesir etmiştir ki, bunları söküp atmak mümkün değildir. Saha Yeri'nde oyunizm bir inançtan ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Saha Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynamış, bugünde Şamanizm olarak adlandırılan bu merasimler oynamaya devam etmektedir. Saha bilim adamlarına göre bugünkü Kut-Sür, eski Türk dininin felsefi, sanat ve tıbbi yönlerini göstermektedir. Hastalara bakmağa ve tedavi etmeğe çağırılan Saha oyunu, eve girdiği zaman tör yerine, yani baş köşeye kurulup oturur. Boz at derisinden yapılan post üzerine bağdaş kurar. Çünkü Sahalarda boz at derisi kutlu sayılan nesnelere aittir. Oyuna akşama kadar birçok çeşit yiyecek ikram edilir. Saha Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak için seçilen yerde yapılan törendir. Sahalar yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de oyun karışır.

Saha oyunizmine ait ilk bilgilerin 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hristiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm Sovyet dönemiyle birlikte Savaşçı Ateizm ile büyük bir mücadeleye girişmişti.

d-Kök Tengri İnancı

Buluç, a.g.m., s.322.

34

³² İnan, a.g.e., s. 161-163.

³³ Kafesoğlu, a.g.e., 35-37; Buluç, a.g.m., s.321; Tanyu, a.g.m., s.204.

Eski Türkler tabiatı bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikad, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur⁵. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulması veya koyun kırkma zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. İşte halk dinlerinin mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da olmamıştır. Fakat ruhlarla karşı bir saygı bulunduğu, kahinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf edilmektedir. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı İrk-Bitig³⁶ adlı fal kitabı ilgi çekicidir. Ancak falcılık ve kahinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar bu dinin ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi (ki bu babaerki toplumlara mahsustur), baba hakimiyetinin ailedeki belirtisi olarak sayılmaktadır. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Din tarihi araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü'nün bulunabileceğini ortaya koymuştur. Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar

Mezarlığında kurban keserlerdi³⁷. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. Mesela Attila'nın Balkan seferi (442), Hun hükümdarlarına ait mezarların, hıristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir³⁸. Türkler için büyük hakaret olan bu davranışa hıristiyan hırsızları, Türk mezarlarına ölümlerin değerli eşyalarıyla gömülmesi sevk etmiştir. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı.

Eski Türkçede "ruh, can" manasına gelen *Tin* kelimesi kullanılıyordu. Bu aynı zamanda "nefes" demektir. Ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçuşması şeklinde tasavvur ediyorlar, bazan ölü yerine "uçmak" tabirini kullanıyorlardı. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta biz uçmak terimine tesadüf ettik. Uçmak'ı Türkler aynı zamanda cennet için de kullanmışlardır. Bazan Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden töslere rastlanılmıştır. Mesela 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan'a giden elçi Rubruk, bir Uygur mabedinde puta benzeyen bazı nesnelere görmüş ve putlar nedir diye sormuştur. Uygurlar da bunlar tanrı tasvirleri değil, içimizden biri öldüğü zaman yakınları onun suretini yapar ve tapınaklara koyar, biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, diye cevap vermiştir. Yani bu durumun ne totemcilikle, ne de kamlıkla bir alakası yoktur. Ancak bu husus bazı diğer kavimlerde ölen kudretli insanların sonradan ilahlaştırılıp, yarı tanrı durumuna sokulacak kadar ileri götürülmüştür. Ölünün daha mutlu yaşayacağına inanılan bazı Hind-Avrupa kavimlerinde ölünün mezarına eşyaları konur, hatta önemli ölümlerin akrabaları da öldürülerek yanına gömülürdü. Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. İnsan kurbanı esasen Sami kavimlerinde ehemmiyet taşıyordu. Arabistan'ın kuzey bölgesinde bereket ile ilgili olarak, tabiatı idare eden tanrılara insanlar kurban edilirdi. Tanrının hiddetini yatıştırmak için cahiliye devri Araplarca en kıymetli evlat olan erkek çocuk takdim olunurdu. Hz. İsa'nın insanlığı kurtarmak için kendisini feda ettiği telakkisi gibi, İslamiyette kutlanan Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban etme hikayesidir.

Gömeç, a.g.t, s.119.

³⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. baskı, İstanbul 1983, s.75; Buluç, a.g.m., s.330-331.

³⁵ Y.Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", *Tanıtım*, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

³⁶ İrk-Bitig için bakınız, H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. 2, İstanbul 1938, s.71-93; S.E.Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Studies*, London 1912, s.196-210; S.G.Clauson, "Notes on the İrk Bitig", *Ural-Altische Jahrbücher*, Vol. 33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

asli kelimesi olan Tann'ya yazılı kayıt olarak, en eski m.ö. 3. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan önce de mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok Tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir. Çinlilerin Türklerden aldığı kesin olan bu kelime eski kayıtlarda (m.Ö. 5. yüzyıl) *T'ien* şeklinde, Tann manasına kullanılmıştır. Yani Türkler Tanrı'yı dinlerinin en yüksek varlığı olarak kullanmışlardır⁴³. Altaylı kamlar Tann'ya dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız tengere, yaratıkları yaratan tengere, yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Eski Türkçede "gök" (sema) ve "en büyük yaratıcı" mefhumları tek bir kelimeyle ifade edilmiştir. İslam dinini kabul eden Türkler ise gök kelimesini sema, Tengri kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis ettiler. Eski Türkçede hava anlamına gelen "kalıg", İslamdan sonra "gök-sema" manasına kullanılmak istenmişse de, tutunamayarak, sonraları büsbütün unutulmuştur. Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandığı "çalap" terimi de yaşama imkanı bulamadı.

Günümüzde yaşamaya çalışan eski Türk dininin zaman zaman ıslah edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Son teşebbüs 20. yüzyılın başında Altay Dağlarında görüldü. Bu harekete dünya literatüründe Burhanizm denmektedir. Altay Türkleri ise *Ak-Yang* (Ak din) demişlerdir. Bu hareket yalnız bozulmuş Şamanizme karşı değil, Rus emperyalizmine karşı da bir baş kaldın idi.

Burhanizmin kesin başlangıç tarihi belli değildir. Ancak bu inancın Rus hükümeti tarafından ortaya çıkarılması 1904 yılının başlarına rastlar. Bu itikadın temeli bozulmuş, yani içerisine budizm, maniheizm ve sonra bazı semavi dinlerin karıştığı Türk dini ile Rus egemenliğine düşmanlıktır. Burhanizmin belki ilk şeyhi diyebileceğimiz kişi Altaylı bir Türk olan Çet-Çelpen'dir. Karısı ile beraber, 14 yaşında bir kız evlatlığı olan bu Türk Üst-kan kasabasından 20 km uzaklıkta bulunan bir ormanlık bölgede yaşıyor ve burada ibadet ediyordu. Yanına gelenlere bu Ak-yang'ın ilkelerini öğretiyor ve nasihatlerde bulunuyordu. Çet-Çelpen'in öğretilerine göre, Ruslarla beraber yemek yemek, onlarla dost olmak yasaktı. Hatta Rus parası bile kullanılmamalıydı. 20. yüzyılın kamları Kök Tengri Dininin içine birçok akla ve

mantığa sığmayan hurafeler soktukları için onlar şeytan işleriyle uğraşıyorlardı. Onların davullarını, cübbelerin'i ve asalarını ateşte yakarak gerçekleri görmeye zorlamak lazımdı. Tanrıya hoş kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kıymız gibi saçılar da kurban sayılabilirdi. Eğer bu din etrafında birleşirlerse, Rus zulmünden de kurtulmak mümkün olacaktı.

Çet-Çelpen bütün vaazlarını çok güzel bir hitabeti olan kızı vasıtasıyla yapıyordu. Bu kızı dinlemek için binlerce kişinin toplandığı oluyordu. Zamanla Çet-Çelpen'in onbinlerce taraftan oldu. Bu Rus hakimiyetinin Altaylarda tehlikeye girmesi demektir. 1904 temmuzunda binlerce Altay Türkü tören için Çet-Çelpen'in çadırı etrafında toplanmışlar, genç kızın ateşli nutkunu ve ilahilerini dinlerlerken, ibadetle meşgul bu silahsız insanlar Rus askerleri tarafından baskına uğradılar. Çet-Çelpen, karısı, kızı ve ileri gelen yirmi kadar müridi tutuklandı. Rus hükümeti Altaylı Burhanistlerin mallarını ve mülklerini yağmaladı. Çet-Çelpen ve arkadaşları ağır ceza mahkemesinde yargılandılar. O zaman Rus devlet dumasında bulunan bazı liberal görüşlü kişiler ve avukatlar onların savunmalarını üstlendiler. Böylece ölüm cezasından kurtuldular⁴⁴. İki yıl sonra Çet-Çelpen Biysk hapisanesinde öldü. Burhanizm hareketi böylece sona ermiş oldu.-

Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, s.22-66; H.Tanyu, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanrı**, Ankara 1980, s. 15-19; Çavuşoğlu, a.g.m., s.28.

⁴⁴ İnan, a.g.e., s.201-203. Burhanizm için bakınız, A.G.Danilin, **Burhanizm**, Gorno-Altaysk 1993.